

Ы Н

ЧЕДИШПЕСТЕП БАР ЧЫДАР

Тес-Хемдеа Комбууви бол-
гаш өскө-дээ номчукчуларын
«Шың» солугуа ном ээри ду-
гайыла бижил турганын сак-
тырдыр мен. Пексонер ки-
ни колдуула өскө орап бол-
гаш ном менээ аныктыгыт эш
болур-дур. Тыванын ном үн-
дүрү черинин үндүргени тыва
номнарын эрттирбей номчул-
турар мен. «Барлык» союз-
туу библиотеканын номчук-
чуларынын бирээзи мен.

Чоокта чаз Ю. Аранчынын
«Алдан-маалыларын» тура-
лаашкынын, Ф. Угуловтун
«Чон арасында кижик» деп
номнарына болган ком-
форттарга база кижик-
тиштим. Бо номнар кижик-
теде ажылыга улуг салар-
ды дээр чыгарган К.Э. Ку-
дзанын «Уйук чок Улук-Хем»
деп романынын уланышын
назыр турар мен. Орус дил-
жырынга бар-дээ болза, оу-
кук китеп бижар эвес. Бис-
шакша кыргынарга тыва дил-
жырынга огулдуулар-дээ ном-
нар конуту керек. Моол то-
гоалыктын «Арыс сулукту Та-
мар» деп ному база челе бер-
ген. Эске-дээ номнары кал-
тап паразза калдыгыт.

Чаз номнар үчере, көдө-
р черлерге чүтүш үш, беш кээр-
дур. Ол канчал-дээ чегес.
Очулдуз номчуурга-дээ, че-
дешпес. С. Сүрүн-оолдун
«Ноган ортуз» деп ному
үндү. Ол ном Барлыкча чүтүш
үш келген. Номнар чүтүш
дым эвээр саанын болуп тура-
рыт? Номчукчу негелдези
чүтү өрөөнлү көрбей тура-
рыт? Мэни бо айтыртыларым-
га Тыва АССР-нин Чогаалы-
лар эвилелинин номчаар чери,
ном үндүрер чер, ном садым
харым көзү ири бе?

М. БОДУ.
Бо черелге чыгарып редак-
цияга хей-биле кээп турар.
Ном — билиглерини үндүр дээр,
сагыш-сеткилдик тазарткычы,
улук күш. Кандыг-дээ мерге-
жилдин, намыс-харын кижизин,
ол каларчы-дээ, эчти-дээ да-
жик, кустуг сагында номчук-
туларини мыйк. Амырал-
дын нары айтыртыларын сай-
гарып билип аларына, мыйк-
тыл анык кижиге, эки ма-
дырын салдыр улук.

Улаан-Бодалы калкындар
ол хире шыртыг чо-
гаал бижирни агы айтырты.
А үндүр турар номнарын ти-
ражын эвээр болуп турары,
чонукта литература соонур-
галы өскөн бо үдө далазанын
болдурбай барбас жур-
дур.

СЭКП ТК-нын январь
(1987 ч.) Пленумунун дотта-
лында «кытайлал каартыла-
лыгы чаз үс-чазым» уран
чүтүш ителгендигинин,
культура азырларын бүтү
ажылдакталарын мунуна
харыскалалыг соонургаларын
салып турар» деп айткан.
«Оларын хүдүлүг» — инти-
лелдин угаан-болал амырал-
дын бижилдери, кыш-
ажыл кижизинин идеялыг бол-
гаш мезү-шынар өүдүлүгүн
идил бээр, бистин боттуг амы-
ралымыстын бүтү хей тала-
ларын болгаш чазайын чы-
рылдын турар талантыны,
шынын чогааларын тургузар,
гуманизмге таарымпас
месе чүдүлери бистин чоу-
вуска, хамыктыг мунуна
аныктарга сыйгарын орал-
жал турар имперализмдин
идея-культура агрессияны
шынтыгыла-биле улук тургу-
зары болур» деп демделээ.

Номчу бижил турар чогаал-
чылар, оу пропандадалап тур-
гар библиотеканын ном са-
дыгларын болган ном үн-
дүрү черин аныктыгыларын
чонукта мыйк хергелдин до-
луз-биле хандыр дээр хан-
ды хемчегер алдыр деп тура-
рыт.

Сут-Хал районга барып, бо
таалы-биле улустун сана-
лоолу соонургалар көргөш,
оларын чамдыктарын чы-
гаалын моон алаан-дээ пар-
ламыс.

Бодал солтуушкунуна кир-
жирине номчукчулар чалап
тур бис.

А. Б. МОНГУШ. «Сут-Хал»
совхозтун Шеле бригадында
өшкү каларым.

— Мал ажылында улус суур
базар чаз-дээ албас боор-дур.
Шоолу чоруппас улуска ном-
нарын экел берип турар бол-
дээ эки. Шаала болза кезе-
тоолулар чүтө болгай, ам тоол-
чулар эвээрден, ном номчуру-
парган. Мен ий-чангыс иш-
кээр салгылап киргенимде,
ном садымга барып кижиге мен.
Тыва ном черле турбас боор-
дур.

Тос уругуна аламы мен.
Оларга тоол номчул бээр дээр-
ге, «Тыва тоолдар» шуут ты-
ылбас. Бичин уругларга таа-
рышкан номнар база чок.
Чайны өтүр-дээ уруглар ном
ашпайн баарга, өүдүлө, сай-
зырынга багай эвээр. Чо-
гуум чаз ном эрттирбес улус
бис. Ю. Аранчынын ному

ажык соонургалар номчулдуз.
Эске мийик чогааларын
ажык манап турар бис.

А. Ш. МОНГУШ. Сут-Хал
ортумак школасынын тыва
литература башкымы, улус
өвредалгызын тергенин.

— Устүкү класстарда тыва
литература китептерде эртти-
р турар мен. Эзюн үр чы-
дарда башкылап ажылдап
келгем, чамык мыйкы чүд-
үлери эскерин чорур-дур мен.
Беринчилерге тыва номнар
чешпес. Чүтүш өвредал-
гын кижизин чогаал-биле
кызыгарыламын, чаз үрген
номнарын номчул турарга,
уругларын соонургалы эзер.

Мэни сактырм, алан чы-
дар үсүлде үнүп турган
Э. Войничин «Шаашка»,
Ю. Фучиктин «Шаажыла-
мунуна» сөк, Е. Кошевал-
нын «Олууну» дугайында
тоожу» дээ чегелге номнар
ам ховартаан. Маалымат
комсомолчулар дугайында,
на-бырал, мыйкыл дугайында
огулдулар-дээ номнар анык-
тарга чыгула керек. Уруглар
мыйк номнарын кижизин
кыжындар ужурут. Эту-
нукту дег, маалыматчылар
бар бе? Бо айтырты хары-
лаар берге. Мыйк номнар-
дын эвээр болуп турары кон-
туктомулалы. Анык кижизин
психологияны, чүтө-бо-
лолын көргөшкөн номнар чок-
тур.

Оон аныкта аныктар тоон-
ну эки билип алдыр кылдыр.
Тывага чаз амыралды тур-
густуунамын дугайында ном-
нарын чогаалчылар бижир
болза эки деп болдар мен.
Дайын сөөлүлде чыдарды
канчал амыралар чоруды-
мын чаз салал кайын би-
лан алырмы?

Тыва дил кырында номнар
суурга ий, үш кээр, өрөөн-
ки буртуу ош номчулур деп
чугаалал шыдапас мен. К.Э.
Кудзанын номнары библио-
текага чок болганында ору-
нунда улук огулдулар, хей
үш чыдарып турар бис. Чам-
дыкта немелде номчулуга
«Улук-Хем» альманахка,
«Шың» солуга үгел чогаал-
дарын ач турар бис. С. Мо-
лугурамын, В. Серен-оолдун,
М. Өлчөй-оолдун, өске-дээ
анык хергешин шүтүлүл-
лери чогаалдары уругларын
соонургалы турар. Чонук
салыны барымдалаан, шак
мийик талантылы авторлар-
нын номнары хей-биле пар-

ларын дилеп турар бис.
Жапырал айы-биле шүтүл-
көр, моп, сатара конут
эвээр боор-дур. Анык ном-
чулгага база өскөртөн чыгыл-
дып алдыр ужурга тааржыр-
дыр бис. Бичангыш програм-
мага анык авторларын дээ-
ре дээн чогаалдарын кире-
лел чүтүлүш амыралды
бадыктап турар. Конкурстарга
база-ла мыйкыл, найырал
дугайында шүтүлүк хергел-
тинер. Школада шия билгү-
мунтар хире уругларга би-
житинген шия тыялбас-тыр.

Бичин чаштарга өшкү чү-
рүлүлүк номнарын күтү үн-
дүрү болбазыт? Дирек амы-
галар дугайында, бойдус
камгалагына хамырашкан
уругларга чогаал ховар. Үгел
номнарын катал-дээ парла-
ары өрөөн көргү дег...

Сут-Хал суурда ном садым-
ны эргелгенин Ч. Д. Доржу.

— Чаз ном кээрге, садым
алдыктар эңериле-ле кээр.
Бечен-алдан ном дүш-дээ
чешпес төнүп каар. Номга
соонургал улук. Келген улус-
тун хергелгенин аныгыт би-
жи ач турар мен. Тоолдар
айтырар, уруглар ному дил-
диз кижилер хей боор. Меди-
цина болган юридиктин ате-
стуруга хергелел улук. Ору-
стыа словар чүтүлү хире
келген. Ону алыскаар улус
хей. Ол хамырашкан календар,
открытка эвээр кээр. Эрткен
чылын эргелгени чаз тыва
ном алган бис. В. Монгушту
«Кадый-кыстын чачы чараш»,
С. Сүрүн-оолдун «Ноган ор-
туз» деп номнарын ол до-
раан арылдырарын, бир ай
болган кам ном кээр-дур.
Район дөшөлү-биле ном үс-
бейн, биске шакталып тур-
густуунамын олар бижир турар.
Агыт үдө тыва дилдээ чаз-
гыс-дээ ном чок.

Тыва чогаалчыларын орус
диле огулдуларын албас
боор-дур. Делгирлерде С.
Сарыт-оолдун, С. Пюрби-
оолдун, О. Сагаан-оолдун, М.
Кенин-Лопсанын, С. Сүрүн-
оолдун, К.Э. Кудзанын
проза, шүтүк огулдулары чы-
дыл-ла турар. Оларын ий-
чангыс специалистер алдыр.
Ол мыйк орус литературанын
класиктеринин номнарын де-
дир чорудуп-дээ турар бис.
Ном үсүлгенин чуртталга чо-
нуш национал составын бол-
гаш хергелгени барымдалаа-
рын чедил албайн турар.

«Сут-Хал» совхозтун мста-
наатор Ч. Ш. Ондар:
— Көдө библиотекка бээр-

НОМЧУКЧУЛАРНЫН ЧАГЫ, НЕГЕЛДЕЗИ

Сөөлү чылдарда Хайыракан
суурун чурттакчылары библи-
отекка хей-биле кээр
апарган. Номчукчуларын не-
гелдези долу-дээ ханды-
рып шыдавын турар бис. Бис-
те тыва дилдээ номнар конут
эвээр. Номчукчуларын мыйк
номнары «Алгар-оолдун»
тоожузу. «Улук чок Улук-
Хем» чырыкче үгел-де дыка үр
апарды. Бистерге чүтө беш
ном келер, ол номнар док-
таалат номчукчулар холуга
турар. Салгытга база эвээр
кээр.

Бистин библиотеканын
фондузу-биле алыр болза, ра-
йонда эң улук. А тыва дилдээ
номнар конут ховар деп чу-
галалдымыс. Тыванын ном
үндүрү черин бечен чы-
дарда үндүргүлээни огул-
га номнарын беш номчукчулар
айтырты келер-дир. Байдал
мындыг берге-ле дээр, ий

холду кидүрүшөт олурар ар-
га чок. Ажылышты бир ки-
им эле тургузарынч аргал-
арын база бодол турар бис.
Библиотекка чөвүлелгине даян-
дып, оларын алды кечиги-
нер биске улук жанын чеди-
рип турар. Сөөлү үдө ирак-
узд черлерде чурттан турар
чонукта кидүрүтүп хандыр-
галын база бирге чергенин
чылдыр көрү ужурут бис.
Суурда КМК-ның бир улук
бригадыны Ялтыл-Хемде ажил-
дап турар. Бригадир библио-
текадан номнарын ап, тулук-
жулгага үлөп, номчаан но-
мунга хамыраштыр сайга-
рылганы кылдып турар. Ирак-
кы оларларда малчынарга
база мыйкыл аныктыг ханды-
рылганы практикалал турар бис.

Бистин-биле доктаамал ха-
рысаладыр номга ынактар
сөөлүгү төдө көүдөп олурар.

Башкы Станислав Серенот
чүтө чечен чогаал номнарын
номчул турар эвес, башкы-
лашкына херек литература,
нын моон ап турар. Тудугу
Валерий Мады база лозы-бу-
руй номнар хергелээр кижил.
Ынактарга бистин идеялыг
номчукчуларынын арасы-
нда Аркадий Тамбасев
Базыр-Тарааны демгелгесээр
ийик мен.

Тыва номчаарга номчук-
чуларын негелдези дыка улук.
Моон мурунда библиотекка
коллектор биста ном-биле
хандыртып турар. Ынчан чаз
номнар чырыкче үгерге-ле,
дораан келер турган. Топтук-
те библиотекка системанын
тургускан соонда, чүтө-ле
ийик, номнар озадалап кел-
турар апарган. Ында тускай
килдес-дээ бар-дур. Бистерге,
библиотеккаларга, тыва ном-
нар херек. Ол дээр номчук-

чуларын чыгы, негелдези.
Кажан черле ном-биле ханды-
рылганы эжикчиге болурут?
Бо айтырты көдө чурттакчы-

ларын дүтүлүп турар.
Т. КЫЗЫЛ-ООЛ,
библиотексар.

РЕДАКЦИЯДАН: Номчукчуларын мыйкыл анык-
тыг айтыртыларын моон мурунда база солуга мый-
кылдып турган. Ынчанга үш негелдези амылга чедир
күстестинин турар. Тыванын ном үндүрү черинге
номнарын улук дээр-ле 5 мунд экемелде парлап
турар. Бечен чылдарда огулдуларын номчукчулар
негелдези чогаалдары катал үндүрүшөт алыр, дегелге бечен
негелдези чогаалдар бо үсүн тургузула кестүл кес-
кен болгай. Оларын тыва диле огулдулар, чоокку
үдө чырыкче үндүрүшөт негелдези келген-дир. Ол мыйк
каш бары үгел чаз бурунгаар парлалтылган, ном-
чукчуларын соонургалы чалаан алган чогаалдарын
чүтө катал үндүрүшөт болбазыт?

Номчукчулар колдуулаа проза чогаалдары эвээр
деп шын негелдези тургускан. Ынчанга оларынч ты-
ражын көүдүлүп, библиотекка бээр номнарынч са-
нык көүдүлүшөт. Тыванын ном үндүрү чери,
ном садымны республика конторазы номчукчуларын
негелдези хандыртыларын айтыртыларын шынтырээр
үш келген.

ЧУРУКТА: ССРЭ-ның улус-
тар ташкыларынч куренин
ансамблин «Аристерини»
күстестинде «Оножа ба-
жылында кезе» деп хороо-
графты чүтүлген үтүлүт.

Адреси: 667000,
Кызыл хоорай,
Щетинкин болгаш
Кравченко кудумчузу, 3

Айтырыңар, харыылап берээл

ОЛ ШЫН БЕ?

1968 чылдан артеп үр чыл-
дарда башкылааным дээр
пенсияже үндүм. Пенсияже
үгүлүмгө чедир школадан
оаар чүтү дээр өске-дээ
чингелдерин ап келдим. Бо
чылдын январьда бээр үс-
түнде айтканын чингелдерин
бербейн берган. Ону бер-
бейн барганы шын бе? Бо та-
лазы-биле солун дамчыштыр
харыскалап бергем дилдим.

О. МОНГУШ. Чыраа-Ба-
жы суурун чурттакчымы.
Чырыдышкым, дээр шак-
ла болгаш эртем албап черле-
ринч ажилдакталарын
иңч профендел обкомунун
ларгасы М. Ч. Ооржактан
«Шың» солунун. корреспон-
дентиза үк айтырты харым-
лап бергем дилдим. Ам ош
харысхоон моон ападан пар-
ламыс.

ССРЭ-ның Күш-ажыл бол-
гаш социал айтыртылар тала-
зы-биле күрүне комитетинин
база ВЦСПС-тин секретары-
дыныч 1979 чылдын август

ол чингелдер артып. Ком-
мунал хандыртыг чингелде-
рин ажиллап турган башкы
кыдыг турган черинде өске
көдө черлерге чуртталга,
ош чингелдеги коммунал
хандыртыг алыр эргезе ха-
вар артар.

О. Монгушка коммунал ха-
ндыртыг чингелдерин ян-
вар 1-денгезе чедир хандыр-
тылган болаарга, пенсияже
үгелдин мурунда көдө
школага ажилдаан үтүктел
чок стажы 10 чыл ашпай ту-
рар матат чок. Ол таварыл-
да чингелдеги хандыртыг
апаа көрдүмөс.

Пенсияже үгел башкы ко-
дө школага 10 чыл ажыр
ажылдаанда даразында ко-
мунал хандыртыг чингелде-
рин-биле хандыртылар: 32
дербестин метр чуртталга,
шолу-биле, 12 кубометр ыш
ады 3 тонна хомур-дип-биле
халас хандыртылар. 240 дү-
шкү электростерилизаци (ван-
ны лампага санал) чылда
халас ажылдар азы акшиже
шынтыктерге 9 рубль 60 ко-
пеек. Башкыныч одаар ыжыл
ады хомур-лашты школа, рай-
он халас ооортон болур.

КОНКУРСТУН ТИИЛЕКЧИЛЕРИ

Эрткен чылын чарлаан
«Бойдусту Ленинче суу-беле-
ни» деп конкурстун түннө-
лүн үндүркен. Республикка
конкурстун жорининге кы-
рып келген материалдар кон-
курстун соонургаларына дү-
жү, бойдусту материалдарын
Ленинче адыларын пропаган-
даларынч бунуынч эчис-со-
рулгаларына бараан боор,
чонук төрөн черинге мыйк
дурдунга кижиздеринге, То-
рүн чуртуну болган боуду-
нун республиказынын дуга-
йында бичин калбартыртып
идилгел боор турарын жори
демделген.

Солунга парлалтылган
материалдарын чүтүлүшүн,
оларынч идеялыг болган ур-
аччын укканын, жапыралын
яны-бурдун, бойдуска мыйк
болган апаа хумгалыг болу-
рунга чонук кижиздеринге
оларынч салдарлыг болуп ту-
рарын өрөөн көргөш, респу-
блика конкурстун шактал-
дарын даразында коллектив-
терге болган авторларга ты-
сирин жори шынтырдылар.

Чогаалчы коллективтерде:
бирги шаңналы — 200
рубль түнүтү апаа шаңналы
болган бирге чергенич дипло-
му-биле «Тувинская правда»
солунун редакциясында 1986
чылда парлап «Кижик болган
бойдус» деп темалыг болу-
шун үндүрүлгөсү болган
бойдус камгалагынын талазы-
биле материалдар дээр;
ийги шаңналы — 150 рубль
түнүтү апаа шаңналы бол-
ган ийги чергенич диплому-
биле Тыванын Телевизион
болган радио дамчыдылгын-
нын талазы-биле күрүне ко-
митетинин радио дамчыдыл-
гынч талазы-биле чогаалчы-
кы коллективинге бойдус кам-
галагынын мейсирин ийел-
кейиг пропагандалааны дээр;
үшкү шаңналы — 100 рубль
түнүтү апаа шаңналы болган
шун хумгалыг бижил-биле
«Тыванын аныктары» солун-
ун редакциянын бойдус кам-
галагынын айтыртыларынга
тураскалган материалдары
дээр;

Авторлардан:
бирги шаңналы — 150 рубль
түнүтү апаа шаңналы болган
бирге чергенич диплому-
биле «Тувинская правда» со-
лунун информация кылдын-
гын эргелгенин В. С. Кри-
дикти;
ийги шаңналы — хайы-
з-дээ 100 рубль түнүтү апаа
шаңналы болган ийги чер-
генич диплому-биле;
Ф. О. Сегенейин — мый

ажыл-агынын штаттан
дашкар висектору;
В. А. Тараненко — «Ту-
винская правда» солунун
штаттан дашкар корреспон-
дентиза;

үшкү шаңналы — хайы-
з-дээ 75 рубль түнүтү апаа
шаңналы болган хумгалыг
бижиктер-биле;

Т. Х. Баранов — Тыва
АССР-ның арга-чын ажыл-
агынын министринин ора-
лачызы;

Т. О. Сиригине — Тыва ра-
дионун редактору;

О. И. Гаврилова — «Ту-
винская правда» солунун ре-
дакторунун ораалачызы;

мактала шаңналы — ха-
йыз-дээ 25 рубль апаа шаң-
налы болган хумгалыг би-
жиктерин;

Н. Е. Ванюкова — Тыва
радионун редактору;

Н. Б. Ооржакка — «Тыва-
нын аныктары» солунун
штаттан дашкар корреспон-
дентиза;

А. Т. Чернышова — балык
камгалагынын Тывада күрүне
испекциязынч район ин-
спектору;

О. С. Приданова — бой-
дус камгалагынын Бүтү-рос-
сия интеллигенции республика
чөвүлелдин харыскалгалыг
секретары;

А. С. Сачатка — Тыва
АССР-ның Министрлер Чөвү-
лелинч чамыда Аныкыр-ты-
лал ажыл-агынын эргел-
генин охотовдиза.

Партиянын болган чазак-
тын шынтыгында тодарат-
тылган бойдус камгалагынын
соонургаларын эржөк чу-
гулазын барымдалаан көргөш,
Улук Октябрьдин 70 чылга
тураскалган долгаарып турар
бойдусту камгалар дугайын
да эң ийи материалдар дээр
чыл бүрдө чыгыч болу бер-
ген. «Бойдусту Ленинче суу-
биле көр» деп кайгыртылган
конкурсту Тыва АССР-нин
Журналистер эвилел, респу-
бликанын Арга-чын ажыл-
агы министрствозу, Тыва
АССР-ның Министрлер Чөвү-
лелинч чамыда Аныкыр-ты-
лал ажыл-агы эргел-
гени республика интелли-
генции камгалагынын Бүтү-
россия интеллигенции респу-
блика чөвүлел, Тыва Респон-
дентиза бистелдер эрге-
лел чарлап тур.

Бойдус камгалагынын ле-

Редатор В. С. ШАРАВИИ.

Ф. М. Достоевский, «Кем-херек
үгүлүлгөсүн болган келес-
ке», 9 класс, 11.05 — Шыда-
руа шолуны, 12.10 — «Цел-
лулоид олуугулар». Уш се-
риалыг уран-чечен телефилм-
ин баштайгы көргүзүтү. 1-ги,
2-ги сериялар, 14.40 — Ме-
дээр, 14.45—15.30 — «То-
гушун кичээлдерини», Те-
лежурнал.

18.00 — А. С. Пушкин — «Даш
аалчы». Тыванын «Хундул-
дин Демел» орденин хөгжү-
шүн театрынын ийини. 19.10 —
Телемелдээр, 19.20 — «Азия
төвү». Программалар: Мелд-
дур, «Көдө туугуларда». Рес-
публиканын агропестериза
кыжылышынчигин улук ийе-
пер С. Х. Делгер-биле мад
федерализмдин туугуну дуга-
йыда интервю. Февраль 8 —
Арофот хупт. 19.50 — Чар-
лаалар, реклама.

МОСКВАДАН
20.00 — «Тамчыгыт удуар,
чончар». 20.15 — Бутууге
болган кижик буртуну, 20.50
«Тураскал». Док теле-
фильм, 21.00 — «Уш» 21.35 —
22.35 — «Целлулоид олу-
угулар». Уш сериалыг уран-
чечен фильмин баштайгы
көргүзүтү. 2-ги сериязы.

ИЙГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН
8.00 — Эртеги гимнастичка.
8.15 — Док. телефильм. 8.35;
9.35 — Бойдус артеми. 4
класс. Сугун ажылдары, оуу
камгалары, 8.55 — «Москва»
ның зоопаргындагы. Эрте-
тайлыгырыг фильм. 9.05;
14.10 — Испан дил. 9.55 —
«Саян херимдеринин шой
улаалары